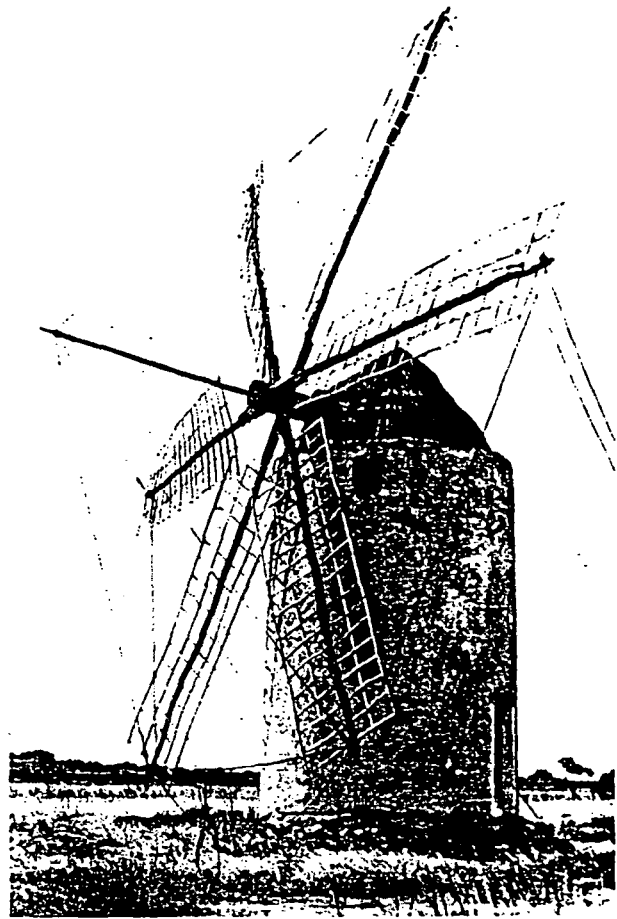

pondiente escritura de donación sí que se mencionan ya los molinos (14), aunque sin decir cuántos son ni dónde están. Únicamente podemos saber, pues, que los había y que se hallaban en alguno de los cuartos de Montgrí. Nada sabemos sobre los que indudablemente había también en el cuartón de Pere de Portugal, cuartón que, como se sabe, perteneció luego al rey, lo mismo que el de Xarc, en Ibiza.

Dada la constitución geológica de Formentera, es muy difícil suponer que en siglos pasados haya podido tener manantiales capaces de mover molinos. Por lo tanto, parece lo más probable que los molinos de Formentera en el s. XIII fueran de viento o de sangre.

JOAN MARÍ CARDONA

- (1) AHPI (Archivo Histórico de la Pabordía de Ibiza), P-47, 45-49.
- (2) M. Sanchis Guarner. *Els Molins de vent de Mallorca* Barcelona 1955, pág. 43.
- (3) AHAT (Archivo Histórico Arzobispal de Tarragona) *Index Vell*, 43.
- (4) AHPI, V-62, 130v, 135.
- (5) " C-1, 14, 12.
- (6) " C-1, 16, 6.
- (7) " C-1, 14, 8v, 9
- (8) " P-57, 11.
- (9) " P-57, 11.
- (10) " P-57, 7, 7v, 10v.
- (11) " P-57, 10v-11v.
- (12) " P-57, 10v.
- (13) " P-47, 13.
- (14) " P-40, 3.

Es Molí Vei. La Mola de Formentera

L'Eivissa de Vargas Ponce

per M. VILLANGÓMEZ LLOBET

Vargas Ponce fou un dels escriptors forasters del segle XVIII que s'ocuparen d'Eivissa i Formentera d'una manera especial, no donant-ne tan sols alguna notícia en obres generals; les seues DESCRIPCIONES DE LAS ISLAS PITHIUSAS Y BALEARES foren publicades a Madrid el 1787. José de Vargas Ponce, nascut a Cadis el 10 de juny de 1760 i mari de guerra de professió, va embarcar-se en una fragata, amb altres oficials i a les ordres de Vicente Tofiño, per aixecar les cartes hidrogràfiques d'aquestes costes. Va estar a Eivissa des del 9 de novembre fins al 18 de desembre de 1783, *que estuvimos cumpliendo nuestra comisión anclados en su puerto*. Vargas Ponce, doncs, tenia llavors vint-i-tres anys; la seua obra sobre les illes no va veure la llum fins quatre anys

després. La CARTA ESFÉRICA DE LAS ISLAS DE IBIZA Y FORMENTERA CONSTRUÍDA POR EL BRIGADIER DE LA REAL ARMADA DON VICENTE TOFIÑO DE SAN MIGUEL duu la data de 1786. Hi veim, molt esquemàticament, una Eivissa dividida encara en cinc quartons, amb l'església corresponent a cada quartó, i al de Santa Eulària, a més, la de nova construcció, aleshores, de Sant Joan (la de Sant Josep, del mateix temps, no figura al mapa). A Formentera veim també l'església de Sant Francesc, però sense indicació de nom. De les costes ja es donen més indicacions, i s'afegeix un plànol del port d'Eivissa, amb les profunditats i la visió sumària de la capital (Castell, Ciutat, raval de la Marina i moll); l'illa Plana encara apareix separada

d'Eivissa. El mapa és com una il·lustració de les Pitiüses que descriu Vargas Ponce.

El jove oficial de l'Armada, que ja havia combatut contra els anglesos, format en matemàtiques i humanitats, amb vocació per les lletres i la història, iniciava una carrera distingida. El 1786 entrava a l'Acadèmia de la Història, de la qual va arribar a ser director. Va escriure moltes obres sobre la marina, biografies, etc., i fou un conegut poeta satíric i festiu. Va ingressar a l'Acadèmia Espanyola el 1813; figura al «Catàleg d'autoritats de la llengua». A la introducció de les seues primerenques DESCRIPCIONES ens diu que no hi ha una geografia d'Espanya que, «amb exactitud i veritat», comprengui totes les seues regions. Els autors del segle XVI, en general, i els espanyols del XVII, encara, en particular, «més inclinats a recollir el que pensaren els altres que a pensar per ells mateixos, i més erudits que savis», foren un entrebanc, segons Vargas Ponce, per a la dita obra. Un particular sol, a més, no la podia escriure completa. La missió que encarregà el Ministeri de Marina era una bona ocasió per a emprendre un estudi de les illes, «començant per la d'Eivissa». L'oficial que aquí iniciava el seu viatge científic era, com veim, un esperit crític, format dins les idees del segle XVIII, ja ben assimilades, al seu temps, per la intel·lectualitat espanyola. La Il·lustració predominava al pensament dels dirigents del regnat de Carles III. En les reaccions que seguiren, va trobar Vargas Ponce alguns obstacles. En 1799 (època de Codoy) fou estranyat de Madrid, on exercia el seu càrrec públic. L'any següent visitava el també allunyat José Nicolás de Azara, diplomàtic que va intervenir en les gestions per a suprimir la Companyia de Jesús, després Ambaixador a París, germà del ja extingit bisbe d'Eivissa Eustaquio i del científic Félix. La visita tenia lloc a Barbuñales, el poble aragonès on havia nascut, de distingida família, aquella germandat «il·lustrada». Diputat per a les Corts de 1813, Vargas Ponce fou confinat a Sevilla o Cadis quan el canvi polític de 1814, de signe absolutista. Un seu «Discurs sobre educació», premiat a Sevilla, no es va poder publicar per les seues idees.

En contrast amb la seua mentalitat cultivada, les seues ànsies de progrés i el seu idealisme juvenil, Vargas Ponce es trobà amb una Eivissa endarrerida, pobra, tancada dins ella mateixa, d'esperit tradicional, amb unes Ordinacions locals en desacord amb les idees econòmiques de l'època. Les altres illes no sols eren «més grans, més poblades», sinó també «més cultes». Eivissa estava llavors en un període de transició, crític, quan dels canvis fonamentals del començament del segle només havia sofert els perjudicis i tot just començava a rebre'n els avantatges. El màxim desastre, deixant ara de banda les consideracions polítiques, havia estat l'apropiació per part del primer Borbó de la sal que usufructuaven els eivissencs. Vargas Ponce s'ho calla, com tampoc no diu res de l'espècie de curta almoina que més endavant va concedir el rei. Reconeix que el principal producte d'Eivissa ve de «les seues riques salines» i diu, citant les Ordinacions esmentades, que «en depèn la conservació i el benefici total» de l'illa. Ens informa que els naturals extreuen la sal i que el rei els paga

«a raó de sis reials de plata per modí, no dels que treuen, sinó dels que es troben al munt quan acudeix l'estranger a carregar-los». Cada any són un centenar «les naus que duu a Eivissa només aquest objecte». A Madrid, però, comencen a preocupar-se per les Pitiüses, i el primer senyal era la creació del bisbat d'Eivissa. Vargas Ponce visita l'illa quan ja és un fet aquesta creació però encara no ha arribat el primer bisbe, que ho farà unes setmanes després de la marxa de la fragata de guerra. El jove oficial dirà al seu llibre que tal vegada els últims canvis, amb les rendes que la Mitra proporciona, el zel del bisbe i les providències del nou Ajuntament, faran prendre a Eivissa «un aspecte més favorable». El bisbe, en efecte, ja el juliol de 1785, va enviar un informe al Govern sobre l'estat de les dues illes, del qual, i de les gestions que seguiren, va sortir un pla de reformes o «nou sistema» que va trobar en el mallorquí Miquel Gaietà Soler un eficaç promotor.

L'especial situació d'Eivissa dins el pertorbat Mediterrani del segle moderns, unida a la seva petitesse, que no deixava una zona interior lliure de perills, havia constituït un enèrgic fre al seu desenvolupament. El port d'Eivissa era, entre els espanyols, el més pròxim a Alger, principal centre enemic del Mediterrani occidental. Formentera, encara més pròxima, havia estat abandonada, i àdhuc en els temps més difícils del segle XVI havia servit de base per als atacs enemics. Si al camp no hi havia cap seguretat, la vila no podia expandir-se; les necessitats militars de defensa eren predominants. La població era molt curta. La progressiva disminució dels perills provinents del mar va permetre que el nombre d'eivissencs augmentàs lleugerament, cap a la darrerria del segle XVII, després del nou daltabaix que suposà la pesta de 1652; fins i tot els eivissencs pogueren repoblar Formentera des de 1697. L'augment continua a poc a poc durant el segle XVIII, en contrast amb el rapidíssim de Menorca, sotmesa als anglesos. Vargas Ponce ens dóna la xifra de 12.800 habitants per a Eivissa (14.000 per a les Pitiüses), mentre que en 1669 eren només 9.596. L'escassa població masculina del camp s'havia hagut de preocupar més de la defensa que de l'agricultura. Encara se n'havia de preocupar quan arribà Vargas Ponce. El geògraf, en la breu notícia que dóna de cada quartó, i a continuació del nombre d'habitants, no deixa de fer constar els que figuren a la Milícia: 120 al Pla de Vila, 700 a Santa Eulària, 300 a Balansat, 350 a Portmany i 200 a les Salines. M. G. Soler dirà una mica més endavant que calia un important reforç militar per a deslliurar els pagesos «de la penosa fatiga de guardar tota la costa de les dues illes, cosa que els retreia del camp». Tot això explica l'estat d'endarreriment de les Pitiüses que va observar Vargas Ponce. L'exposició des del primer moment: «Tot d'una es presenta la infelicitat d'aquestes illes, que estant en millor situació que les altres i gaudint d'un clima més benigne, són les més despoblades amb enorme diferència. Aquesta diferència és encara més notable respecte al seu estat d'opulència». Primer, doncs, la població, «que és on recolza la vertadera força d'un estat». A Eivissa mancava població per a l'agricultura, que, segons els principis dels fisiòcrates, és la base de la riquesa dels pobles. Vargas Ponce ens in-

forma que a Menorca hi ha 114 ànimes per cada milla, a Mallorca 110 i a Eivissa i Formentera només 59. Ara bé, les Pitiüses encara tenen per milla 12 habitants més que la Península.

¿Com aconseguir l'augment de la població d'Eivissa? S'hi haurien pogut dur els 600 habitants de l'antiga Tabarca, però deixada passar aquesta avinentesa de què ens parla Vargas Ponce, el que convindria seria destinar-hi un o més Regiments Suïssos. Els soldats, amb la seva família, s'hi instal·larien si se'ls donava terra o se'ls feia alguna exempció. També pensava Soler, uns anys després, per al ressorgiment d'Eivissa, en un batalló fix de soldats i presidiaris i en un Regiment Suís, però no va poder realitzar el seu pla. Una cosa són les receptes teòriques o, en el cas del Comissionat Soler, els projectes, i l'altra les realitats. Soler creia que les forces militars suposarien a l'illa, a més de l'augment de la població i de l'alliberament dels pagesos de les Milícies, una major existència de moneda i «el prompte despatx dels fruits», cosa que estimularia els agricultors.

Entre la major tranquil·litat i alguns esforços devers la meitat del segle XVIII, s'havien començat a estendre els conreus. S'havia intensificat la plantació d'ametllers i es podia parlar del «gran benefici del cultiu de l'ametlla». En 1765 s'havia fet tornar al camp a molts de pagesos, a causa de la seua tendència a establir-se a vila o a raval; també es matriculaven de mariners o emigraven de l'illa. Tot i això, les terres illenques oferien als ulls de Vargas Ponce un aspecte deplorable. Hi havia altres causes, profundes, però el gadità les veu en el caràcter dels pocs nombrosos eivissencs i en el sistema econòmic de l'illa. Insisteix en la poca afició dels eivissencs al treball. Ens diu que «els naturals no s'apliquen» (els queviures essent molt barats i necessitant-se poc numerari), que la pobresa de l'illa neix «de la incúria dels seus habitants i del seu desafecte a l'agricultura, la indústria i el comerç», que a unes notables qualitats (coratge que dura dels temps antics ençà, gran promptitud per a la defensa del país, immillorables condicions per a la marineria, on excel·leixen) els eivissencs uneixen «una peresa arrelada», «un desmenjament inveterat per al treball», «una indiferència a treure de la seua terra totes les ganàncies amb què convida». Un altre aspecte de la qüestió és que Vargas Ponce creu que Eivissa és molt feraç, la millor terra de l'arxipèlag, ajudada per un clima favorable. En un lloc parla de *la fertilidad de su suelo*, en un altre diu que *el suelo es a propósito para todo género de plantas* i després que *las cosechas de que abunda hacen fe de lo benéfico del temperamento y suelo* i que *produce trigo en abundancia para sí, y aún para extraerlo, si se permitiese*. Tot això després de dir que el sòl és «extraordinàriament pedregós» i que «està ple de puigs», això sí, tots ells «frondosos amb multitud d'arbres i continus boscs de pins, avets (?), savines i ginebres»; i de no parlar de les pluges de l'illa, que són en realitat tan escasses, amb freqüents secades. La suposada fertilitat eivissenca, unida al concepte de bellesa o «amenitat» (aquest efectivament aplicable), sembla un mite del Set-cents. En la Instrucció reial de 1785

al Governador d'Eivissa es parla de «la utilitat que es pot treure d'un país tan fèrtil i amè», i l'Inventari de M. G. Soler de 1797 fa referència a «aquestes fèrtils illes» d'Eivissa i Formentera.

Un paradís poblat de gent d'una gran indolència: així podríem resumir, exagerant-la, la visió, també exagerada, que té el gadità de la nostra illa. Aquesta indolència, però, té algunes causes que en part la justifiquen. Creim que n'és una la secular sensació d'abandó i d'inseguretat i la deshabitació de certs treballs per atencions de defensa. Les estructures polítiques, socials i econòmiques de l'illa podrien ser-ne una altra. Dins aquest aspecte, Vargas Ponce carrega la força, molt d'acord amb la fisiocràcia, doctrina de l'època, en els obstacles per al comerç: «La primera mesura per a millorar la constitució d'Eivissa havia de ser anullar l'antic fur municipal que amb tant de rigor prohibeix l'extracció de grans, olis i fins llegums i fruits; sistema errat, com ja és massa conegut, però que es manté amb indícidable tenacitat en aquesta illa, igual que alguns altres usos molt perjudicials, autoritzats per la seua caduca legislació». Si els eivissencs es dedicassin a l'agricultura i la indústria i es permetés l'exportació dels seus productes, qualsevol de les produccions d'Eivissa bastaria «no sols per a treure-la del seu trist estat, sinó per a posar-la en un auge envejable». El comerç d'Eivissa «encara no s'ha de dir d'economia»; no n'hi ha d'exportació, llevat de llenya i algunes ametlles (la sal no compta, perquè no és dels illencs i es treu amb embarcacions estrangeres); tampoc no n'hi ha d'importació, perquè l'illa dóna el necessari per a viure i no s'admet res de fora. La barator dels queviures origina la manca d'al·licients. Vargas Ponce arriba a dir, amb el seu entusiasme per la llibertat de comerç, que l'illa, amb l'atractiu de la seua feracitat, es poblaria ràpidament declarant port franc el d'Eivissa, si això no perjudicàs la nació en general.

Ja hem dit que Eivissa estava aleshores en un període de canvi. Després d'uns segles que són un seguit de desgràcies, el Govern prestava una major atenció a l'illa, desapareixien les romanalles feudals, estaven a punt de redactar-se i executar-se nous plans, s'iniciava una acceleració en l'augment de la població, i el camp, amb tot, penosament es despertava. Hi havia una gran feina a fer, que havia de ser difícil, costosa i lenta amb els mitjans de l'època. La dificultava la manca de camins, que ni el mateix Soler podrà començar a resoldre. Vegi's què en diuen les DESCRIPCIONES: «Els seus camins, si és que mereixen aquest nom els carreranyes per on acostuma anar la gent, són impracticables no sols a les rodes, absolutament desconegudes, sinó fins a la petja humana».

En una activitat, però, Eivissa tenia força i prestigi: en la marina. Si en l'agricultura, al llarg d'aquella centúria, els progressos són tan lents, l'avanç en la construcció naval, la navegació i la pràctica del cors és molt notable. El raval de la Marina creix considerablement, tot i algunes disposicions en contra, i el tràfic marítim i les empreses corsàries constitueixen un dels aspectes fonamentals de la vida eivissenca. Antoni Costa ha investigat la construcció naval des de 1765 i Isidor Macabich ha dedicat mol-

tes pàgines a l'estudi dels episodis i proeses marines de totes les èpoques, més denses el Set-cents i dècades següents, i ens ha dat un cens impressionant de corsaris eivissencs, acompanyat d'una relació molt completa de riscos, gestes i desgràcies a la mar. La dura resistència dels segles XVI i XVII es transforma des de la darrerria d'aquest segle, però sobretot durant el XVIII i el XIX, en una reacció agressiva afavorida per diverses circumstàncies i sotmesa a unes ordenances de cors, respecte a tripulacions, preses, etc. La dependència eivissenca de la mar, l'abundància de boscs, el constant i necessari costum de les armes, seculars enemistats, l'esperit d'aventura i de profit, la deshabituació de certes feines per raons de defensa, l'absència d'altres mitjans d'obtenir beneficis importants, tot impulsava, en determinats medis eivissencs (reduïts en proporció a tan considerable esforç), al desenvolupament de la navegació i de l'activitat corsària. Aquesta tenia a vegades fortes dependències estatals, però abundava el cors no oficial, amb naus armades per particulars o pel gremi corresponent.

Vargas Ponce parla de les excel·lències del port d'Eivissa, capaç i còmode, i de les seues condicions per a ser engrandit; fa l'elogi dels «hàbils mariners» eivissencs i parla de la seua magnífica reputació i de les seues accions glorioses; diu que, amb risc especial, han lluitat contra els seus implacables enemics, els corsaris africans, els quals, esgalabrats, a la fi han deixat quietes unes costes abans infestades perpètuament. És un jove oficial de marina qui ho escriu; fidel, però, a les seues teories, no es deixa seduir. Creu que «els interessos d'Eivissa» no consisteixen de moment a donar la preferència a la mar. Eivissa, «per ara», ha de preferir l'agricultura i la indústria, i res no li ha d'interessar més que «l'augment del seu veïnat». En aquest sentit, segons Vargas Ponce, «l'ofici de mariner és el més poc indicat», per una sèrie de raons: llarg aprenentatge, gran nombre de celibataris a la professió, matrimoni tardà, contínues absències i la vida ordinària que fan els mariners i la seva curta durada. En conseqüència, seria un bé «que els eivissencs no es dedicassin tots a la navegació». En canvi, recomana el contrari als menorquins, fills d'una terra no tan ingrata com ell assegura i amb pluges molt més abundants que a Eivissa: «El mitjà indefectible no sols de sostenir, sinó d'acréixer l'opulència de l'illa, no és fiar-se de les produccions del seu sòl ingrat, sinó lliurar-se al mar que els crida per totes bandes».

La descripció física d'Eivissa és curta. A la ciutat, després de ressenyades sumàriament la situació i la fortificació i d'indicats el nombre de quaters, esglésies i habitants, no veu l'autor res digne de ser mencionat, llevat de la incomoditat de tanta costa mal empedrada. Dels quaters ens dona algunes dades precises i una brevíssima visió: el del Pla de Vila té «la principal església de les foranes» i, des de la ciutat, «tot el camí molt amè, vorejat d'horts i de vinyes»; el de Santa Eulària és «el més gran en districte i caseriu» i té «costes i marines a proporció»; el de Balansat, per bé que «no de bones marines», és «més segur pel que fa als corsaris»; el de Portmany, de terra «molt plàcida, encara que

Una poesia

en part muntanyosa», té «un gran pla de terreny fèrtil i abundant»; el de les Salines, «així anomenat per tenir en el seu recinte aquesta font de riqueses, és el més petit» i «té una bella plana al migjorn». La part històrica demostra més entusiasme, com ja s'anuncia en començar-la: «Eivissa, no tan pobra de blasons, ha estat cèlebre en tots els temps». La DESCRIPCIÓN DE LAS ISLAS PITHIUSAS, primera part del llibre, acaba amb una notícia dels autors que han escrit d'Eivissa; conté una referència especial a la història manuscrita de 1620, conservada llavors a l'Ajuntament, i al treball històric i geogràfic del P. Gaietà de Mallorca, llarga introducció que precedeix el llibre, publicat el 1752, de les Ordinacions eivissenques de 1686, deixades en vigor per la Nova Planta. Isidor Macabich ens ha aclarit i explicat a bastament tot quant té relació amb aquests escrits, i Fajarnés Cardona ha dit sobre Vargas Ponce: «En citar els autors que han escrit d'Eivissa es refereix a l'obra del P. Gaietà, del qual diu que fa una *prolixa y exacta descripció de la isla*, i té una part històrica i cronològica ben treballada, però que cal rebutjar, quant a l'Antiguitat, pel seu contingut fabulós. El progrés de la història crítica al segle XVIII queda patent». L'erudit caputxí és, en realitat, un barroc ressagat; Vargas Ponce, que representa una altra època, amb uns principis i un estil diferents, té ben en compte l'obra del mallorquí, amb tot, i aprofita quasi textualment algunes de les seves expressions.

Deu anys després de la publicació de les DESCRIPCIONES, M. G. Soler es podrà vanar dels progressos realitzats a Eivissa, tant a la ciutat, on creix la puixança marinera, com al camp, on noves esglésies s'aixequen o ja s'han construït, es formen alguns pobles i va endavant l'agricultura. La població ha pujat a 15.496 habitants, però l'increment serà molt més gran que a les altres illes durant el segle XIX. Ho fa observar l'Arxiduc: 20.599 habitants en 1842 i 24.466 en 1877. Llavors ja no és cert, com encara podia dir M. G. Soler, que «les terres incultes i abandonades formaven la major i més preciosa part de l'illa» i que el fet que arribassin fins a l'església de Jesús dava «una idea completa de l'abandó i abatiment en què es trobava l'illa». L'esforç de conquesta d'una terra pel treball, no acompanyat d'un ensenyament agrícola adequat, fou, entre Vargas Ponce i l'Arxiduc, i fins més endavant, realment notable.

M. VILLANGÓMEZ LLOBET